

ПІДГОТОВКА УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІСТИЧНОГО ПІДПІЛЛЯ І ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ ДО ДІЯЛЬНОСТІ В УМОВАХ РАДЯНСЬКОЇ ДІЙСНОСТІ (ГРУДЕНЬ 1943 – ЛЮТИЙ 1944 рр.)

Стаття присвячена аналізу директивних документів керівництва українського націоналістичного підпілля та командування повстанської армії спрямованих на підготовку боротьби в умовах рестаурації радянського режиму.

This article is dedicated to the analysis of directive documents of a management of the Ukrainian nationalist underground and command of insurgent army directed on preparation of struggle in the conditions of restoration of the Soviet mode.

В історії українського націоналістичного підпілля і повстанського руху в роки Другої світової війни одним із найскладніших моментів була діяльність в умовах переходу фронту, а відтак зміни пануючих режимів із німецького на радянський. Виходячи з цього, вивчення досвіду підготовки Організацією українських націоналістів (ОУН) і Українською повстанською армією (УПА) до боротьби в нових суспільно-політичних умовах є надзвичайно важливим і науково актуальним питанням у контексті нашого розуміння всієї підпільно-повстанської діяльності 1940-1950-х рр.

Характеризуючи історіографію питання, необхідно відзначити, що воно здебільшого розглядалося в узагальнюючих працях, які стосувалися боротьби ОУН і УПА з німецьким та радянськими режимами. До праць, які певною мірою висвітлювали окремі аспекти висвітленої проблеми, слід віднести дослідження таких вітчизняних і зарубіжних істориків, як: А.Кентій [1, с. 191-193; 2, с. 129-137; 3, с. 3-5; 4, с. 208-224], О.Вовк [5, с. 16-20], В.Ковальчук [6, с. 48], І.Марчук [7, с. 98-100], А.Русначенко [8, с. 127], Ю.Киричук [9, с. 146-147], Г.Мотика [10, с. 214-218] та ін. Вони, здебільшого концентрувалися в своїх дослідженнях навколо аналізу наказів командування УПА від 26 листопада 1943 р. "Про підготовку до перехідної доби у визвольній боротьбі у зв'язку із наближенням Червоної армії", від 20 грудня 1943 р. "Про проведення підготовчої роботи до часу приходу більшовиків і перших акцій проти них", "Тактичних інструкцій" від 24 грудня 1943 р. тощо. Проте поряд із вказаними документами існує ще низка інструктивних матеріалів командування повстанської армії та керівництва націоналістичного підпілля, які досі не введені до наукового обігу. Спираючись саме на них ми зробимо спробу реконструювати заходи з підготовки національного руху опору до зміни режимів на українських землях.

Наприкінці осені 1943 р. німецька оборона на Дніпрі була остаточно прорвана і вже до кінця року східний фронт Другої світової війни відкотився на території активної діяльності українського націоналістичного підпілля та повстанської армії. За підрахунками дослідників, у цей період на території Житомирської, Рівненської та Волинської областей було сконцентровано до 500 тисяч німецьких і радянських військ [5, с. 18]. Наближення фронту змушувало керівництво національним рухом опору готуватися до дій в умовах переходу фронту і рестаурації сталінського режиму. Принаймні від листопада 1943 р. для учасників націоналістичного руху видаються окремі директиви та інструкції. 8 березня 1944 р. червоні партизани під командуванням Кузовкова на території Кам'янець-Подільської (зараз – Хмельницької) області під час сутички із відділом УПА захопили "Інструкційну директиву" керівництва націоналістичного підпілля, яку можна датувати кінцем 1943 р. [11, арк. 105-114].

Документ складається із трьох великих розділів. Кожен з яких присвячений боротьбі підпілля та повстанців у завершальний період німецької окупації, у період переходу фронту та на початковому етапі рестаурації

радянського тоталітарного режиму. Директиви висвітлювали ставлення до німців, національних меншин, радянських партизанів та активістів, Червоної армії, вказували на способи збереження мережі націоналістичного підпілля та відділів повстанської армії.

Стосовно німців передбачалося не вести атакуючих бойових дій і зосередитися виключно на обороні місцевого населення перед терором відступаючих німецьких частин, грабунком і вивозом людей на роботу до Німеччини [11, арк. 105]. Також особливу увагу передбачалося зосереджувати перед захистом населення від різноманітних "банд і грабіжників", які активно діяли в прифронтовій смузі [11, арк. 105]. При цьому дозволялося входити у взаємостосунки із німецьким командуванням задля здобуття зброї та боєприпасів [11, арк. 106]. Категорично заборонялося вести будь-які переговори з червоними партизанами, наказувалося конспіруватися перед ними і не виявляти власних сил [11, арк. 105].

На завершальному етапі німецької окупації керівництво націоналістичного підпілля вимагало від свого активу налагодити тісніші контакти із представниками різних народів СРСР і активізувати в їхньому середовищі антирадянську боротьбу, загалом ставлячись до меншин, як до "союзників" [11, арк. 106]. Окреме ставлення передбачалося до місцевих мешканців росіян, яких подіяли на дві категорії – прихильних до українських самостійницьких прагнень (таких передбачали толерувати) і противників ідеї української незалежності (їх рекомендували "ліквідовувати, як ворогів народу і шкідників") [11, арк. 106].

Мережа ОУН на завершальному етапі німецької окупації повинна була продовжувати виявляти посилену активність у житті суспільства, займатися знищенням ненадійних елементів, які могли б у майбутньому зашкодити організації, підготувати глибоко законспіровані структури створені з молоді (юнацтва), а також займатися збором і зберіганням зброї, боєприпасів, медикаментів, технічних засобів зв'язку, видавничої техніки, обмундирування та харчових запасів [11, арк. 106-107].

Фронтний період автори "Інструктивної директиви" окреслювали як час від моменту евакуації німецької цивільної адміністрації до моменту створення радянської цивільної адміністрації [11, арк. 107]. За цей період підпілля ОУН мало головним завданням зберегти себе від повного знищення відступаючими та наступаючими військами [11, арк. 107]. Для цього передбачалося активніше застосовувати на лініях зв'язку в якості посильних жінок і дітей, змінити місця дислокації всього керівного складу, керівні органи підпілля розташувати поближче до вузлових залізничних станцій, міст, військових частин й різко обмежити рух навколо них зв'язкових, одночасно посиливши інформаційно-розвідальну роботу серед населення. Рекомендувалося реорганізувати місцеву самооборону, удосконалити систему зв'язку між відділами самооборони в різних населених пунктах, забезпечити серйозними запасами їди та медикаментів усі керівні органи підпілля, посилити пропаганду спрямовану на переконування мас у остаточній пере-

мозі ідей української самостійності, наданню людям впевненості у боротьбі, створення в кожному селі самооборонних загонів для захисту від можливих атак з боку противника, створення системи "тривожних сигналів" на випадок загрози тому чи іншому населеному пункту [11, арк. 107-108].

Для повстанських відділів, на період проходження фронту, ставилося завдання активно включитися в ліквідацію всіх запідозрених у симпатіях до радянської влади, "більшовицьких прихвостнів", боротися з червоними партизанами, але не вступати у боротьбу із Червоною армією [11, арк. 109], німцями, угорцями і румунами [11, арк. 108]. Відділи УПА мали діяти невеликим мобільними групами і активно використовувати для пересування у фронтовій полосі радянську військову уніформу, ретельно зберігати здобутий у боях військовий матеріал, використовуючи для цього невеликі криївки, а не концентруючи його на великих складах [11, арк. 108]. Також підпілля і повстанські відділи мали здійснювати агітацію проти масової еміграції, наголошуючи на тому, що лише боротьба на власній землі дасть шанс для фізичного виживання нації [11, арк. 108].

Всі члени підпілля і повстанських відділів були зобов'язані посилити конспірацію, не використовувати жодних елементів повстанської уніформи, залишатися на своїх місцях і продовжувати роботу згідно із розпорядженнями керівництва. Хто покидав свою підпілну роботу без дозволу оголошувався дезертиром і мав підлягати відповідному покаранню [11, арк. 109].

Фронтний хаос слід було використати для повної "чистки" території від "ворожих елементів", яку передбачалося здійснювати "найбільш конспіративно" [11, арк. 109].

Під час проходження фронту планувалося заготовити якнайбільше пропагандистської літератури для проведення масової агітації серед червоноармійців, цю агітацію наказувалося здійснювати руками насамперед молоді, а також шляхом закріплення революційних лозунгів на маршрутах просування армії [11, арк. 109]. Червону армію мали зустрічати стримано, без привітання, на мобілізаційні заходи не з'являтися [11, арк. 109].

Також у період пересування фронтів і відсутності стаціонарної німецької або радянської адміністрації підпільники і повстанці мали захопити всі існуючі склади з продовольством і матеріальними ресурсами і роздати всі запаси населенню [11, арк. 109].

З моменту відновлення радянського режиму підпілля мало "Якнайшвидше вивчити ситуацію" і спрямувати діяльність на організаційні та пропагандистські напрями [11, арк. 109-110]. Передбачалося не розширюючи мережі ОУН, з допомогою пропаганди залучити на бік націоналістичного руху якнайширші верстви українського населення, особливо на території Центральної і Східної України. Боротьбу ОУН і УПА пропонували з пропагандистською метою порівнювати із Хмельниччиною [11, арк. 110].

Серед населення мали поширюватися наступні лозунги і клічі: "1. Смерть Гітлеру і Сталіну; 2. Воля народам; 3. Геть гітлерівців і сталінців, хай живе народ; 4. Смерть фашистським і сталінським імперіалістам, хай живуть звільнені народи; 5. Геть диктатуру партії – всю владу народові; 6. Смерть комуністам і комісарам, хай живуть червоноармійці; 7. Геть війну, хай живе мир; 8. Сталін продав СРСР капіталістам, смерть Сталіну і його кліці. Воїни, повертайтеся додому; 9. УПА бореться за волю народу. УПА хоче волі і миру; УПА захищає народ" [11, арк. 110]. Головним напрямом пропаганди мало стати порівняння нацизму зі комунізмом. Особливу увагу пропонувалося звертати на людей, які підлягали мобілізації до Червоної армії. У документі підкреслювалося, що внаслідок загальної мобілізації "воєнна маса є основним резервом революційних сил" [11, арк. 110]. Відтак, головним завданням пропаганди на

період проходження фронту та початковий період відновлення радянської влади вважали агітацію армії і її залучення на бік "української революції" [11, арк. 110]. Загалом, пропагандистські вказівки націоналістів наприкінці 1943 р. до певної міри нагадували відповідні агітаційні заходи здійснювані російськими більшовиками на завершальному етапі Першої світової війни.

В "Інструктивній директиві" підпілля проявилася також уся безкомпромісність руху. В документі, зокрема, вказувалося, що всі, хто не підтримує боротьби за незалежність, є реакціонером і опортуністом, імперіалістом і зрадником українського народу, якого необхідно "безпощадно знищувати" [11, арк. 111].

З документа також випливає, що передбачалося серйозна "чистка" лав УПА. Зокрема, всі національні відділи мали бути очищені від "більшовицьких провокаторів", а українські відділи повстанської армії повинні були позбавитися (шляхом демобілізації) людей фізично і морально нестійких, із заборобою їм займати будь-які адміністративні посади в радянському апараті [11, арк. 111]. Найкращі кадри повинні були переводитися до мережі Служби безпеки (СБ), яка розглядалася як "основна ділянка нашої мережі в період радянської окупації" [11, арк. 111].

Автори директивних інструкцій передбачали заборону одиночного пересування територією окремих повстанців без окремого дозволу командування, а також вимагалося скасувати будь-які відпустки додому. Всіх зловлених на території осіб слід було передавати для перевірки органам СБ [11, арк. 112].

Стосовно УПА, то на період проходження фронту і перших місяців встановлення радянської адміністрації, головним завданням було збереження її кістяка від розгрому з допомогою розвідки, конспірації та контррозвідувальної роботи СБ [11, арк. 112]. Усіх, хто переходив на бік УПА поодинокі або групами належало ретельно перевіряти органам СБ, тримати якнайдалі від місць дислокації повстанських відділів і штабів [11, арк. 112].

Також наказувалося всім відділам УПА утримувати якнайтісніші контакти із верховним командуванням. Передбачалося, що ті відділи, які втрачуть контакти з командуванням будуть дуже легко розкладені радянськими спецслужбами і стануть використовуватися у роботі проти підпілля. Відтак, усім хто втрачав контакти із командуванням загрожувало знищення з боку СБ [11, арк. 113].

Наприкінці документа автори "Інструктивних директив" також застерігали підпільників і повстанців перед методикою діяльності НКВС, яка була їм відома ще з періоду 1939-1941 рр. [11, арк. 113-114].

Усвідомлення необхідності посиленої конспірації підпілля в умовах реставрації радянського тоталітарного режиму призвело до суттєвого зростання ролі органів СБ на зламі 1943-1944 рр. Так, 14 січня 1944 р. командувач УПА-"Північ" Д.Клячківський підписав наказ № 27 яким доручав командирам груп і військових округів надавати працівникам СБ, якнайбільшої свободи дій у "фахових справах" [12, с. 44]. У цей період, зокрема, фіксуються документи в яких керівники СБ давали інструкції командирам повстанських відділів "на пряму", а не через повстанське командування. Так, 15 січня 1944 р. керівник СБ на території Генеральної воєнної округи УПА-"Північ" "Каруспун" видав "Інструкцію" всім комендантам Воєнних округ (ВО), командирам загонів і відділів, а також комендантам СБ Воєнних округ [13, арк. 118-119], яка була укладена в контексті "Інструктивних директив" і вимагала: не проводити жодної агітації серед "чужих середовищ" (німці, угорці, шуцмани, військовополонені червоноармійці, вояки партизани тощо) за перехід на бік УПА; усіх, хто переходив на бік повстанців належало серйозно перевіряти і передавати органам СБ [13, арк. 118]. Також інструкція звертала пи-

льну увагу на майбутні контакти із радянськими адміністративними органами, які, на думку есбістів, склалися із "вибраного більшовицького елементу" в середовищі якого могло бути чимало агентури НКВС [13, арк. 118]. Інструкція забороняла вступати на роботу в радянський адміністративний апарат усім, хто був пов'язаний із підпіллям чи повстанським рухом, обмежувала пересування територією діяльності УПА не лише повстанців, але навіть і простих селян, які знали про місця дислокації повстанських відділів [13, арк. 118-119]. Особливу увагу керівник СБ вимагав звертати на спекулянтів, які "вешталися тереном" і могли, на його думку, виконувати роль розвідників та інформаторів НКВС [13, арк. 119]. Також, із приходом радянської влади, рекомендувалося переводити повстанські відділи в ті околиці, де стрільці та старшини не були відомі місцевому населенню, а також максимально конспірувати членів сімей учасників УПА [13, арк. 119].

"Інструкція" передбачала також смертну кару за "співпрацю з більшовиками проти УПА" та "за співпрацю з німцями та з іншими розвідними центрами" [13, арк. 119]. Документ мав бути оголошений усім членам УПА, підпілля ОУН і симпатикам націоналістичного руху, його положення оголошувалися "обов'язковими" до виконання [13, арк. 119].

Підводячи підсумки слід наголосити, що керівництво підпіллям ОУН і командування УПА на зламі 1943-1944 рр. намагалося здійснити суттєву реорганізацію роботи підвладних їм структур з метою максимально безболісного переходу фронту й пристосування до роботи в умовах радянської дійсності. Із директивних документів керівництва націоналістичного руху випливає, що головним завданням на період переходу фронту вважалися збереження кадрів, "чистка терену" від людей, які симпатизували радянській владі, підготовка масштабної агітації в лавах червоноармійців і серед населення Центру і Сходу України. Повстанським відділам заборонялося втягуватися в будь-які масштабні бойові операції, особливо із частинами регулярної німецької або Червоної армії.

Маючи досвід протистояння із радянськими спеціальними службами в 1939-1941 рр., керівництво ОУН

особливу увагу звертало на посилення конспірації, контррозвідальну роботу у власному середовищі й серед населення. Кадрова структура підпілля не повинна була різко збільшуватися, нові прихильники боротьби за незалежність мали залишатися за межами підпільної мережі й повстанських відділів. Необхідність посилення заходів безпеки автоматично посилювала роль СБ, повноваження якої суттєво зростали.

Подальший досвід діяльності ОУН і УПА показав, що всіх інструкцій та директив втілити в життя не вдалося, як через недостатньо ефективне їхнє розповсюдження в низових ланках підпільно-повстанського руху так і через непередбачувано високу активність радянських спеціальних служб. Проте, попри високі втрати під час переходу фронту, націоналістичному підпіллю і повстанській армії вдалося зберегти кістяк руху, відновитися в умовах радянської дійсності й продовжувати активну діяльність до початку 1950-х рр.

1. Кентій А.В. "Двофронтна" боротьба УПА (1943 – перша половина 1944 рр.) // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси. Відп. ред. С.В. Кульчицький. – К.: Наукова думка, 2005.
2. Кентій А.В. Українська повстанська армія в 1943-1944 рр. – К., 1999.
3. Кентій А.В. Українська повстанська армія в 1944-1945 рр. – К., 1999.
4. Кентій А.В. Збройний чин українських націоналістів. Історико-архівні нариси. – Т. 2. Українська повстанська армія та збройне підпілля Організації українських націоналістів 1942-1956. – К., 2008.
5. Вовк О. Вступ // Літопис УПА. Нова серія. – Т.8 Волинь, Полісся, Поділля: УПА та Запілля 1944-1946. Документи і матеріали. Упорядн. О.Вовк, С.Кокін. – Київ – Торонто, 2006.
6. Ковальчук В. Діяльність ОУН(б) та УПА на Волині й південному Поліссі (1941-1944 рр.) – Торонто – Львів, 2006.
7. Марчук І. Командир УПА-Північ Дмитро Кляківський – "Клим Савур". – Рівне, 2009.
8. Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940-50-х роках. – К.: Пульсари, 2002.
9. Киричук Ю. Український національний рух 40-50-х рр. XX століття: ідеологія і практика. – Львів: Добрі справи, 2003.
10. Motyka G. Ukraińska partyzantka 1942-1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii. – Warszawa: Rytm, 2006.
11. Інструктивна директива // Галузевий Державний архів Служби безпеки України, ф. 13, спр. 372, арк. 105-114.
12. Наказ № 27 к-ра УПА-Північ "П.Мосура" (від 14 січня 1944 р.) // Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. Волинь і Полісся: УПА та Запілля 1943-1944. Документи і матеріали. – К. – Торонто, 1999.
13. Інструкція ч. 1. Комендантам самостійних ділянок при головному штабі УПА, група Північ, комендантам ВО та комендантам СБ ВО (від 15 січня 1944) // Галузевий Державний архів Служби безпеки України, ф. 13, спр. 372, арк. 118-119.

Надійшла до редколегії 18.03.11

Д. Розовик, д-р іст. наук, проф.

МІГРАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ НА ПОВОЛЖЯ, УРАЛ І СИБІР У 1860-1917 рр.

У статті розкриваються причини міграції українського населення за межі своєї етнічної батьківщини на Поволжя, Урал і Сибір.

This article uncovers the reason of migration of Ukrainian population by the border their ethnic homeland in Volga's, Ural's regions and Siberia.

Переселення українців на Поволжя, Урал, а потім Сибір розпочалося з XVII ст. Спочатку воно носило не масовий характер. Сюди на вільні землі невеликими групами, сім'ями і навіть родинами розпочало переїжджати населення з Правобережної, Лівобережної та Слобідської України. Причиною цієї міграції, особливо з Правобережної України, була ліквідація тут Річчю Посполитою в процесі Руїни козацько-гетьманської держави, відновлення поляками кріпосного права, посилення релігійного, культурного і етнічного гніту польськими феодалами українського населення.

Частина населення, якому вдалося втекти з Правобережної України на Лівобережну, оселялося тут на постійне проживання, інші – у Слобідській Україні, далі – у Воронезькій і Пензенській землях і Поволжі. Точна кількість українського населення, яке оселилося у цих землях впродовж XVIII – першої половини XIX ст., невідома. У архівних документах є згадка про те, що їх тут

селилася велика кількість, яка нараховувала по декілька десятків тисяч осіб у кожному регіоні. Але ця цифра не може бути точною, тому що при різних записах і реєстраціях, особливо у козацьких станах, вони називали себе просто православними. Таким чином, багато вихідців з України були записані у козацтво Поволжя, Уралу, Сибіру, Казахстану, Забайкалля, Даурії, Приамур'я, Далекого Сходу як російське населення.

Більш вільна і масова міграція у ці райони розпочалася у першій половині XIX ст., коли у Російській імперії назріла криза феодално-кріпосницької системи, почався промисловий переворот й активне освоєння природних багатств Уралу, Сибіру, Забайкалля. Прискореному освоєнню цих земель сприяло будівництво Транссибірської залізниці. Це дало можливість не тільки швидко переїхати на Урал і Сибір великій масі населення, а й завозити сюди значну кількість різних вантажів: будівельних матеріалів, техніку, сільськогосподарський рема-

© Розовик Д., 2011